

Increase of Contractual Liability: Responding to Intentional Breach of Contract

Ebrahim Abdipour Fard*, Rouhollah Rezaei**

Abstract

Breach of contract, a fundamental concept in legal systems worldwide, leads to the obligor's contractual liability. This liability obliges them to compensate the obligee for losses incurred due to the breach. Whether the breach is intentional or unintentional, it raises complex questions about the extent of the obligor's responsibility and the compensatory measures available to the injured party. This research delves into the intricate nuances of intentional breach of contract, exploring the relationship between intentional breach, foreseeability of damages, and the intensification of contractual liability.

In legal systems globally, the principle of full compensation prevails, emphasizing the obligor's obligation to compensate all losses caused by the breach. However, exceptions exist, such as the non-claimability of damages that were not reasonably foreseeable at the time of contract formation. This exception raises questions about the compensatory rights of the injured party and the moral and ethical implications of intentional wrongdoing.

Intentional breach of contract represents the most severe form of breach, occurring when the obligor refrains from fulfilling the contract with the intention of gaining undue benefits, avoiding losses, or causing harm to the obligee. This deliberate action raises profound legal and ethical questions.

How to Cite: Abdipour Fard, E, Rezaei, R. (2024). Increase of Contractual Liability: Responding to Intentional Breach of Contract, *Journal of Legal Studies*, 15(4), 397-438.

* Prof. Private Law, Faculty of Law, University of Qom, Qom, Iran.

Email: drabdipour@yahoo.com

** Ph.D. Student in Private Law, Faculty of Law, University of Qom, Qom, Iran
(Corresponding Author). Email: rezayilawyer438@gmail.com

Legal Studies, 2024, Volume 15, Issue 4, pp 397-438.

Publisher: Shiraz University

Does the intentional nature of the breach warrant an intensified response in terms of contractual liability and compensatory measures?

The hypothesis of this research asserts that intentional breach signifies bad faith, justifying a heightened response. Ethically, intentional wrongdoing deserves a more significant degree of accountability compared to unintentional actions. This moral principle aligns with established legal doctrines, custom, reason, and the wisdom of jurisprudence. When a person intentionally commits an abnormal act, their actions should be treated differently from those of an unintentional person. In the context of contractual liability, this differentiation translates into an intensified liability for intentional breaches.

To validate this proposition, the research employs a descriptive-analytical approach coupled with a comparative study of legal systems, including French law, international legal documents (PECL, DCFR, and CESL), Iranian law, and jurisprudential foundations. By meticulously examining these legal frameworks, the research investigates whether intentional breach of contract justifies claiming unforeseeable damages, a right typically restricted in cases of unintentional breaches.

The findings of the research demonstrate that intentional breach of contract results in an escalation of the obligor's contractual liability. In situations of intentional breach, the injured party can claim unforeseeable damages that would otherwise be unclaimable in cases of normal, unintentional breaches. This legal possibility is unequivocally recognized in various legal systems, including Article 1231-3 of the New French Civil Code, Article III.3:703 DCFR, and Article 9:503 PECL. While the principle of foreseeability of damages generally serves as an exception to the principle of full compensation, intentional breach of contract transcends this limitation. Consequently, the injured party in cases of intentional breach is entitled to claim unforeseeable damages, thus reviving the principle of full compensation.

Furthermore, the ability to claim unforeseeable damages in cases of intentional breach underscores the multifaceted nature of contractual liability. Beyond its primary function of compensating damages arising from breach of contract, contractual liability assumes secondary roles, such as punishment and deterrence. It serves as a form of private punishment, discouraging intentional misconduct and promoting ethical behavior in contractual relationships.

In the realm of Iranian law and Imamyah jurisprudence, while there may be no explicit and universal rule permitting additional damages for intentional breach, specific legal and jurisprudential branches exist where intentional misconduct heightens liability. By adopting the criteria of these

branches, it becomes evident that intensifying liability for intentional breaches harmonizes with jurisprudence and legal foundations, thereby ensuring a just and equitable legal response to intentional wrongdoing.

In conclusion, the research establishes a compelling argument for the intensification of contractual liability in cases of intentional breach of contract. By recognizing the distinctive nature of intentional breaches and the moral principles that underpin legal doctrines, legal systems can uphold justice, accountability, and fairness in contractual relationships. The ability to claim unforeseeable damages in cases of intentional breach not only ensures full compensation for the injured party but also serves as a powerful deterrent against intentional misconduct, reinforcing the integrity of contractual agreements and promoting ethical conduct in the realm of commerce and law.

Keywords: Foreseeability of Damages, Increasing of Liability, Intentional Fault, Gross Negligence, Civil Liability.

Article Type: Research Article.

تشدید مسؤلیت قراردادی؛ پاسخی به نقض عامدانه قرارداد (حقوق فرانسه، اسناد حقوقی، ایران و مبانی فقهی)

ابراهیم عبدی پور فرد*، روح‌الله رضایی**

چکیده

نقض قرارداد، اصولاً موجب مسؤلیت مدنی قراردادی متعهد است؛ اما با وجود اصل لزوم جبران کامل خسارات، در اغلب نظام‌های حقوقی محدودیت‌هایی برای پرداخت غرامت شناخته شده است. یکی از مهم‌ترین محدودیت‌ها این است که تنها زیان‌های قابل پیش‌بینی در زمان انعقاد قرارداد، قابل مطالبه‌اند. پژوهش حاضر به روش تحلیلی-توصیفی و با مطالعه تطبیقی به این پرسش پاسخ می‌دهد که آیا عامدانه‌بودن نقض قرارداد می‌تواند توجیهی برای امکان مطالبه خسارات غیرقابل پیش‌بینی که در موقعیت‌های نقض عادی قابل مطالعه نیستند، باشد یا خیر؟ برآمد پژوهش نشان می‌دهد در مواردی که نقض قرارداد عامدانه است، شرط قابلیت پیش‌بینی ملغی شده و به دنبال آن اصل جبران کامل احیا می‌شود و در نتیجه حتی خسارات غیرقابل پیش‌بینی نیز قابل مطالبه می‌شوند. این امر که به معنای تشدید مسؤلیت قراردادی و بر پایه‌های اخلاقی استوار است، در برخی نظام‌های حقوقی ملی و اسناد حقوقی بین‌المللی مورد پذیرش قرار گرفته است. در حقوق ایران و فقه امامیه نیز هرچند قاعده کلی در این رابطه نمی‌توان یافت، اما فروع مختلف وجود دارند که در آن‌ها خطاکاری عامدانه مرتکب، تشدید ضمان وی را به دنبال دارد.

واژگان کلیدی: پیش‌بینی خسارت، تشدید مسؤلیت، تقصیر عمدی، تقصیر سنگین، مسؤلیت مدنی
نوع مقاله: مقاله پژوهشی.

* استاد، حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران. Email: drabdipour@yahoo.com

** دانشجوی دکتری، حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول)

Email: rezayilawyer438@gmail.com

مطالعات حقوقی، ۱۴۰۲، دوره پانزدهم، شماره چهارم، صص ۴۳۸-۳۹۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۲۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۳۰

ناشر: دانشگاه شیراز

سرآغاز

عدم اجرای قرارداد^۱ به لحاظ منشأ بر دو گونه است؛ گاه حادثه‌ای خارجی و غیرقابل انتساب به متعهد باعث می‌شود وی قادر بر اجرای مفاد قرارداد نباشد و گاهی عملی نشدن قرارداد منتسب به خود متعهد و به واسطه تقصیر اوست (Sanhoury, 2012: 478). در مواردی که عملی نشدن قرارداد منتسب به خطای متعهد است، خود بر دو گونه است (Katouzian, 2018: 138; Shahidi, 2013: 63). گاه متعهد عالماً و عامداً وظایف قراردادی خود را ترک کرده و به عبارت بهتر عمداً از ایفای تعهدات خود امتناع می‌کند و گاه دیگر، هرچند تعمد و سوءنیتی در عدم ایفای تعهدات خود ندارد، اما اجرا نشدن قرارداد در نتیجه سهل‌انگاری و بی‌مبالاتی اوست. در مواردی که عدم اجرا منتسب به متعهد است (به دلیل تقصیر عمدی یا غیرعمدی) در حقیقت «نقض قرارداد» اتفاق افتاده است (Katouzian, 2018: 138). پس مسلم اینکه نقض قرارداد ممکن است عامدانه یا غیرعمدی باشد.^۲ پیش‌ازاین در رابطه با مفهوم نقض عامدانه قرارداد و مؤلفه‌های تشکیل دهنده آن به تفصیل سخن گفته شده است (Rezaei, Abdipourfard & Nematollahi, 2017: 135-160). در این پژوهش، فرض بر این است که نقض عامدانه قرارداد در مواردی اتفاق می‌افتد که متعهد به قصد نیل به نفع بیشتر یا اجتناب از تحمل زیانی که در صورت اجرای صحیح و کامل قرارداد از آن نفع محروم یا متحمل آن زیان می‌شد یا صرفاً برای ایراد ضرر به متعهد له، از اجرای تعهدات قراردادی خود امتناع می‌ورزد (Rezaei, Abdipourfard & Nematollahi, 2017: 137).

۱. در لسان قانون مدنی جدید فرانسه *L'inexécution du contrat* و در لسان کامن‌لایی *non-performance of contractual obligations*.

۲. در حقوق خارجی برای اشاره به عامدانه بودن نقض از اوصافی چون *intentional*, *opportunistic*, *willful* و *bad faith* و *premeditated* استفاده می‌شود. برای عدم اجرای غیرعمدی نیز عمدتاً اصطلاح *inadvertent* بکار می‌رود.

در هر نظام حقوقی، شیوه‌های جبران مختلفی از قبیل اجرای الزامی تعهد، اجرای مورد تعهد توسط ثالث یا متعهد له و به هزینه متعهد، پرداخت خسارت پولی به زیان‌دیده و نهایتاً فسخ قرارداد، در واکنش به نقض قرارداد پیش‌بینی شده است. در این رابطه مهم‌ترین تفاوت بین دو رویکرد اصلی موجود این است که در نظام‌های کامن‌لایی پرداخت خسارت (پولی)^۱-اصولاً خسارت انتظار- شیوه جبران اصلی است^۲ و صرفاً به‌طور استثنائی و در مواردی که پرداخت خسارت برای جبران زیان‌های زیان‌دیده کافی نباشد، اجرای عین تعهد قابل مطالبه است (Halson & Campbel, 2019: 183; Rowan, 2012: 25)؛ اما در نظام‌های حقوق نوشته مانند فرانسه، آلمان و ایران، نخستین و اصلی‌ترین شیوه جبران، اجرای الزامی تعهد^۳ است و پرداخت خسارت جنبه ثانویه دارد. به‌طور کلی، در مواردی که اجرای تعهد غیرممکن بوده یا هزینه اجرا برای متعهد عدم تناسب فاحشی با نفع حاصل از قرارداد، داشته باشد یا اینکه به دلیل شخصی بودن مورد تعهد امکان اجرای آن به‌وسیله دیگری وجود نداشته باشد، نوبت به شیوه جبرانی پرداخت خسارت می‌رسد (Auber et Dutilleul, 2011: 134).^۴ در این نظام‌ها خسارات قابل مطالبه به «خسارت مثبت» و «خسارت منفی» تقسیم می‌شوند (Markesinis, 2006: 451) که به ترتیب معادل خسارت انتظار و خسارت اعتماد در نظام‌های کامن‌لایی ست (Hutchison, 2004: 55; Harker, 1994: 17).

۱. Damages؛ باید توجه داشت که در لسان حقوقی دو اصطلاح Damage و Damages بار معنایی متفاوتی دارند (Samuel, 2001:175). این واژه در شکل مفرد خود (Damage) به معنای خسارت یا زیان است، اما در شکل جمع (Damages) به مفهوم مبلغی است که برای جبران خسارات ناشی از نقض قرارداد یا ضمان قهری به زیان‌دیده پرداخت می‌شود (Garner, 2019: Damages).

۲. در نظام کامن‌لا و به‌ویژه ایالات‌متحده سه معیار برای پرداخت خسارت وجود دارد: خسارت انتظار، خسارت اعتماد و خسارت استرداد. برای مطالعه تفصیلی این سه نوع خسارت بنگرید: (Nematollahi & Rezaei, 2021: 83 ff و Nematollahi, 2018: 163-189).

۳. در قانون مدنی فرانسه execution forcée و در لسان قانون مدنی آلمان Erfüllungszinteresse.

۴. مفاد ماده ۱۲۲۱ قانون مدنی جدید فرانسه؛ ماده ۲۴۱ قانون مدنی آلمان و مواد ۲۳۷ و ۲۳۸ قانون مدنی ایران.

در کامن‌لا مسئولیت قراردادی وابسته به تفسیر متعهد نیست، زیرا در آنجا مسئولیت قراردادی یک مسئولیت محض است (Peel & Treitel, 2016: 834)؛ اما در کشورهای حقوق نوشته، نقض قرارداد با جمع شرایط لازم (از جمله تفسیر قراردادی، ورود زیان و رابطه سببیت) مسئولیت قراردادی متعهد را به دنبال دارد (Safai, 2020: 228). در اینجا مسئولیت قراردادی، به معنای التزام متعهد به جبران خسارتی-خسارات مثبت- است که در نتیجه نقض قرارداد به متعهد له وارد می‌شود (Katouzian, 2018: 132)؛ بنابراین، کارکرد اصلی مسئولیت مدنی قراردادی جبران زیان‌هایی است که در نتیجه نقض قرارداد بر متعهد له وارد شده و علی‌القاعده هیچ خسارتی نیاپستی جبران نشده باقی بماند؛ به گونه‌ای که متعهد له در همان وضعیتی که در صورت اجرای قرارداد پیدا می‌کرد، قرار گیرد (Katouzian, 2018: 217). با این‌همه، در اغلب نظام‌های حقوقی، برخی محدودیت‌های قانونی از جمله شرط قابلیت پیش‌بینی خسارات، باعث می‌شود بعضی زیان‌های ناشی از نقض، اگرچه خسارت مستقیم باشد، به‌عنوان زیان‌های غیرقابل پیش‌بینی، قابل جبران نباشند. پرسش اصلی پژوهش ما این است که آیا چنین محدودیتی در همه انواع نقض قرارداد اعم از عمدی و غیرعمدی موجه است؟ آیا عامدانه بودن نقض می‌تواند از باب تشدید مسئولیت قراردادی متعهد، منجر به قابلیت مطالبه خسارات غیرقابل پیش‌بینی نیز شود؟

در نظام‌های حقوقی مختلف، برای نقض عامدانه قرارداد، به دلیل شدت تقصیر و خطاکاری متعهد ناقض، آثار متعددی شناخته شده است؛ آثار منحصر به فردی که در موقعیت‌های نقض غیرعمدی، مانند ندارد. یکی از مهم‌ترین آثار کاربردی نقض عامدانه که فرضیه پژوهش حاضر است، تشدید مسئولیت قراردادی متعهد و لزوم جبران کامل خسارات بدون توجه به شرط قابلیت پیش‌بینی خسارت است. به عبارت روشن‌تر، اگر نقض قرارداد عامدانه باشد، متعهد له ناکام می‌تواند خسارات غیرقابل پیش‌بینی ناشی از نقض را نیز طلب کند. در ادامه پس از مروری مختصر بر اصل جبران کامل و مهم‌ترین استثنای آن یعنی قابل پیش‌بینی بودن خسارات، به بررسی

عینی تأثیر نقض عامدانه بر امکان مطالبه خسارات غیرقابل پیش‌بینی در حقوق فرانسه و اسناد بین‌المللی پرداخته و در نهایت به بررسی موضوع در حقوق ایران و توجیه آن بر اساس مبانی فقهی در بخش چهارم مقاله خواهیم پرداخت.

۱. اصل جبران کامل خسارات و محدودیت‌های آن

مسئولیت قراردادی که در پی نقض تعهد به وجود می‌آید، ماهیتاً یک حکم وضعی است که لزوم جبران خسارات وارده بر متعهد له را که یک حکم تکلیفی است، به دنبال دارد. حال پرسش این است که طرف ناقض تا چه میزان بایستی از زیان‌دیده جبران خسارت کند؟ اصل این است که تمامی زیان‌های ناشی از نقض مورد جبران قرار گیرند (Katouzian, 2018: 217). این اصل که در حقوق بسیاری از کشورها از جمله فرانسه (ماده ۱۱۴۹ ق.م)، آلمان (ماده ۲۴۹ ق.م)، ایتالیا (ماده ۱۲۲۳ ق.م)، اسپانیا (ماده ۱۱۰۶ ق.م)، پرتغال (ماده ۵۶۴ ق.م)، سوئیس (ماده ۱۳۲۳ قانون تعهدات) و هلند (ماده ۶:۹۶ ق.م) مورد پذیرش قرار گرفته (Schlechtriem & Schwenger, 2016: 1059)، به اصل «جبران کامل»^۱ مشهور است (Rowan, 2012: 117; Babaei, 2005: 62). در نظام‌های کامن‌لایی و به‌ویژه حقوق انگلستان نیز از یک‌سو بسیاری از نویسندگان به وجود این اصل اذعان دارند (Burrows, 2004: 16-18) و از سوی دیگر در این نظام‌ها دسته‌بندی‌های دقیقی از خسارات ناشی از نقض قرارداد وجود دارد که در آن‌ها تقریباً تمامی انواع خسارات شناسایی شده و امکان جبران آن‌ها به رسمیت شناخته شده است (Perillo, 2014: 521). در حقوق تجارت بین‌الملل، در اسناد مهمی همانند کنوانسیون ۱۹۸۰ وین (ماده ۷۴)، پی‌ای‌سی‌ال (مواد ۹:۵۰۲ و ۹:۵۰۳)، پی‌آی‌سی‌سی (بند ۱ ماده ۲-۴-۷) و سی‌ای‌اس‌ال (مواد ۱۶۰ و ۱۶۱) نیز مقررات مربوط به جبران خسارت بر مبنای همین اصل پایه‌ریزی شده‌اند (Penadés & Velencoso, 2015: 252). برای مثال، بند

1. The Principle of Full Compensation.

۱ ماده ۲-۴-۷ اصول قراردادهای تجاری بین‌المللی با عنوان جبران کامل^۱ بیان می‌دارد: «زیان‌دیده در قبال زیان‌های وارده در نتیجه عدم اجرای قرارداد مستحق جبران کامل است» (Akhlaghi, 2017: 345).

حقوقدانان فرانسوی بر اساس این اصل مسلم، هر نوع آسیبی به حقوق مالی اعم از کسر دارایی ناشی از تلف و نقص عین یا منفعت، خسارات ناشی از عدم‌المنفع، خسارات صرفاً مالی و اقتصادی، صدمات بدنی و درد و رنج ناشی از آن، تقویت رفاه و آسایش زندگی و صدمه به آبرو و دیگر حقوق مربوط به شخصیت از قبیل نام و اسرار زندگی خصوصی را به‌طور موسعی قابل جبران دانسته‌اند (Rowan, 2012: 126). البته در سایر کشورها اصل جبران کامل با این کلیت و گستردگی کمتر به رسمیت شناخته شده و نوع و میزان خسارات قابل جبران با در نظر گرفتن عوامل مختلفی تعیین می‌شود. برای مثال در نظام حقوقی ایران که این اصل در دکترین حقوقی امری مسلم و مقبول دانسته شده،^۲ اما نمی‌توان ادعا کرد این اصل با کلیت و اطلاق خود قابل اجرا است. محدودیت‌هایی مانند قابل مطالبه نبودن عدم‌المنفع و بهره، خسارات ناشی از از دست دادن فرصت‌های معاملاتی دیگر و همچنین عدم تمایل محاکم به جبران خسارت معنوی با اصل جبران کامل خسارات ناسازگار به نظر می‌رسد. حتی در خود فرانسه هم که خاستگاه این اصل است، مطلوبیت و کارایی آن با تردیدهایی مواجه شده به‌گونه‌ای که انتقاد برخی نویسندگان را برانگیخته است (Le Tourneau et Cadiet, 2010: 605).

در نظام‌های کامن‌لا نیز برای نخستین بار پرونده معروف *هدلی*^۳ محدودیت‌ها و قیودی را برای مطالبه خسارات به وجود آورد. به‌رحال، تردیدی در پذیرش نسبی اصل جبران کامل در نظام‌های مختلف داخلی و اسناد بین‌المللی نیست (Schlechtriem &)

1. Full Compensation

۲. باین‌حال در مجموعه قوانین ایران سخنی از این اصل صراحتاً یا تلویحاً به میان نیامده، هرچند برخی حقوقدانان تلاش کرده‌اند تا از مفاد برخی قواعد فقهی از جمله لاضرر و تسبیب وجود این اصل را به اثبات برسانند.

3. Hadley v Baxendale (1854).

Schwenzer, 2016: 1058). مقتضای چنین اصلی این است که تمامی انواع خسارات حاصل از نقض قرارداد قابل جبران دانسته شوند (Jordain, 2013: 221). با وجود این اغلب نظام‌های حقوقی پذیرفته‌اند که گستره خسارات قابل مطالبه در اثر نقض قرارداد بایستی همراه با قیود و محدودیت‌هایی باشد. این محدودیت‌ها از مجاری مختلفی مثل محدود کردن خسارت قابل مطالبه با توجه به تقصیر متعهد و درجه آن، نقش زیان‌دیده در بروز خسارت، دوری و نزدیکی زیان و لزوم قابل پیش‌بینی بودن خسارات، اعمال می‌شوند. بر این اساس همان‌طور که برخی حقوقدانان گفته‌اند: «جبران خسارتی که حقوق در نظر دارد به ندرت زیان‌های عهدشکنی را به‌طور کامل از بین می‌برد؛ به کمال نمی‌رسد ولی تمایل به آن‌سو دارد و به تقریب، معادل آن است» (Katouzian, 2018: 217).

بنابراین، قابل پیش‌بینی بودن خسارات قابل مطالبه یکی از مهم‌ترین قیود اصل جبران کامل خسارت در بسیاری از نظام‌های حقوقی اعم از حقوق نوشته و کامن‌لایی است (Shoarian, 2017: 871).^۱ به تعبیر دیگر، قاعده قابلیت پیش‌بینی خسارت یکی از استثنائات اصل جبران کامل است. این قاعده نیز همانند اصل جبران کامل، ریشه در حقوق فرانسه دارد. نویسندگان قانون مدنی فرانسه با الهام از آراء پوتیه و دوما در سال ۱۸۰۴ این قاعده را در قانون مدنی جای دادند.

مفاد قاعده قابلیت پیش‌بینی خسارات در نظام‌های کامن‌لایی به‌ویژه حقوق انگلستان نیز مورد پذیرش قرار گرفته که البته از حقوق فرانسه اقتباس شده است. در حقیقت برای اولین بار در سال ۱۸۵۴ در پرونده رویه ساز هالی قضات (دادگاه تجدیدنظر) با اشاره به ماده ۱۱۵۰ قانون مدنی فرانسه، قاعده مندرج در آن را قاعده‌ای معقول دانسته و در رأی نهایی خود بدان استناد کردند (Zimmermann, 2014: 202). در اسناد حقوقی بین‌المللی مهم راجع به حقوق قراردادها (ماده ۷۴ کنوانسیون وین؛ ماده

۱. در برخی کنوانسیون‌های راجع به حقوق حمل‌ونقل بین‌المللی از جمله کنوانسیون وارسا و سی‌ام‌آر نیز این محدودیت پذیرفته شده است.

۴-۴-۷ پی‌آی‌سی‌سی‌سی؛ ماده ۹:۵۰۳ پی‌آی‌سی‌ال و مواد ۱۶۰ و ۱۶۱ سی‌آی‌اس‌ال) نیز قابلیت پیش‌بینی به‌عنوان یکی از محدودیت‌های جبران خسارت پذیرفته شده است (Schlechtriem & Schwenger, 2016: 101).

تفاوتی که بین رویکرد کامن‌لایی و نظام حقوق نوشته در این خصوص وجود دارد، این است که معیار قابلیت پیش‌بینی در رویکرد نخست، پیش‌بینی طرفین است در حالی که در کشورهای رومی-ژرمنی آنچه مهم است پیش‌بینی متعهد است (Saidov, 2008: 102; Penadés & Velencoso, 2015: 254). برخی نویسندگان (فرانسوی) مبنای معقولیت این قاعده را در حاکمیت اراده متعاقدین جستجو می‌کنند. به عقیده ایشان منشأ مسئولیت متعهد در نقض قرارداد قصد وی در پذیرش اجرای تعهدات در هنگام انعقاد قرارداد و با توجه به منافع و حقوقی که از آن قرارداد کسب می‌کند و همچنین وظایفی که قرارداد بر وی تحمیل می‌کند، است. بر همین اساس هیچ‌گونه تعهد و تکلیفی را که در زمان انعقاد قرارداد برای او قابل پیش‌بینی نبوده و از حوزه اراده او خارج بوده، نمی‌توان بر وی تحمیل کرد (Laure Rassat, 1996: 116; Jordain, 2013: 226).

به هر روی، پرسشی که در رابطه با قاعده قابلیت پیش‌بینی خسارات قراردادی و نقض عامدانه ممکن است به ذهن بیاید این است که آیا اگر ارتکاب نقض قرارداد توسط متعهد عامدانه باشد، بازهم خسارات قابل مطالبه محدود به خسارات قابل پیش‌بینی است؟ آیا زیان‌دیده می‌تواند به دلیل عامدانه بودن نقض، خسارات بیشتری را از جمله خساراتی که در زمان انعقاد قرارداد قابل پیش‌بینی نبوده‌اند، مطالبه کند؟

۲. حقوق فرانسه

در حقوق فرانسه، چه در قانون مدنی و چه در رویه قضایی، عامدانه بودن نقض قرارداد به صراحت موجب قابل مطالبه شدن خسارات غیرقابل پیش‌بینی دانسته شده است.

۱-۲. ماده ۳-۱۲۳۱ قانون مدنی جدید

در حقوق فرانسه، در رابطه با شرط قابلیت پیش‌بینی خسارات، عنصر عامدانه بودن نقض نقش بی‌بدیلی ایفا می‌کند. دیدیم که در حقوق فرانسه نوع و نیز میزان زیان‌های قابل جبران محدود به زیان‌هایی است که در زمان انعقاد قرارداد توسط متعهد قابل پیش‌بینی باشند (Le Tourneau, 2010: 402)؛ اما به نظر می‌رسد وضعیتی استثنائی را برای نقض عامدانه در این رابطه قائل است؛ تا جایی که در قانون مدنی ماده ویژه‌ای به این امر اختصاص یافته است. در ماده ۳-۱۲۳۱ قانون مدنی (جدید) آمده است: «مدیون تنها در قبال زیان‌هایی مسئولیت دارد که در هنگام انعقاد قرارداد پیش‌بینی شده‌اند یا قابل پیش‌بینی بوده‌اند، مگر در مواردی که عدم اجرای قرارداد ناشی از تقصیر سنگین یا عمدی او باشد»^۱.

با تأمل در این ماده، در خصوص تأثیر عامدانه بودن نقض قرارداد در شیوه‌های جبران قراردادی به نتیجه بسیار قاطع و مستحکمی می‌رسیم. مطابق مقرره فوق، معیار قابلیت پیش‌بینی خسارات، در مواردی که نقض به صورت عامدانه ارتکاب یافته باشد، ملغی شده و از آن پس مسئولیت قراردادی متعهد در قبال تمامی تبعات زیان‌بار نقض عامدانه گسترش می‌یابد (Rowan, 2021: 66). در برخی دیگر از کشورهای نظام حقوق نوشته نیز مقررات مشابهی پیش‌بینی شده است. برای نمونه ماده ۱۲۲۵ قانون مدنی ایتالیا مقرر می‌دارد: در مواردی که عدم اجرا یا تأخیر در اجرای تعهد ناشی از تقصیر عمدی متعهد نباشد، خسارات قابل مطالبه محدود به خساراتی است که در هنگام ایجاد تعهد قابل پیش‌بینی بوده‌اند (Tafreshi, 2013: 56). در حقوق مصر نیز (ماده ۲۲۱ ق.م) مقرره مشابهی پیش‌بینی شده است (Sanhoury, 2012: 503). ماده ۱۱۰۷ قانون مدنی اسپانیا نیز در مواردی که رفتار متعهد در نقض قرارداد همراه با سوءنیت باشد، وی را

1. Art. 1231-3 – Le débiteur n'est tenu que des dommages et intérêts qui ont été prévus ou qui pouvaient être prévus lors de la conclusion du contrat, sauf lorsque l'inexécution est due à une faute lourde ou dolosive.

مسئول پرداخت خسارات غیرقابل پیش‌بینی نیز می‌داند. در حقوق اتریش (ماده ۱۳۲۳ ق.م) و سوئیس (ماده 99 III, 43 I قانون تعهدات) نیز متعهدی که به صورت عامدانه یا همراه با تقصیر سنگین اقدام به نقض قرارداد می‌کند، مستحق تنبیه با حکم به خساراتی فراتر از موارد نقض غیرعمدی دانسته شده است. در حقیقت دادگاه برای تعیین میزان خسارت قابل پرداخت، می‌تواند «درجه قابلیت سرزنش» طرف ناقض را که در واقع ناشی از سطح تقصیر اوست، مدنظر قرار دهد (Kötz, 2017: 258).

نکته حائز اهمیت در حقوق فرانسه این است که مقرر اصلاحی جدید در مقایسه با مقرر سابق - ماده ۱۱۵۰ - دامنه حکم را گسترش داده است. در حقیقت ماده ۱۱۵۰ سابق صرفاً به نقض عامدانه^۱ اشاره می‌کرد در حالی که ماده اصلاحی علاوه بر نقض عامدانه، تقصیر سنگین^۲ را نیز مشمول حکم خود قرار داده است.^۳

به‌طور معمول نویسندگان فرانسوی برای نشان دادن یکسانی آثار تقصیر عامدانه و تقصیر سنگین به ضرب‌المثل قدیمی «*culpa lata dolo aequiparatur*» استناد می‌کنند؛ به این معنا که تقصیر سنگین معادل با تقصیر عمدی است (Terre et.al, 2019: 904). از این رو، پیش از اصلاحات قانونی سال ۲۰۱۶، دکتترین حقوقی و رویه قضایی با تفاسیر خود، تقصیر سنگین را نیز مشمول حکم ماده ۱۱۵۰ و در حکم تقصیر عمدی می‌دانستند (Le Tourneau, 2010: 402; Laure Rassat, 1996: 116). دلیل گسترش حکم تقصیر عمدی به تقصیر سنگین بی‌شک این است که دشواری‌های اثبات رفتار عمدی طرف ناقض که جنبه درونی و روان‌شناختی دارد، بر طرف شود (Jordain, 2013: 227).

هرچند نویسندگان اصطلاح «dol» مذکور در ماده ۱۱۵۰ را شامل تقصیر سنگین نیز می‌دانستند (Le Tourneau, 2010: 402)، اما این به این معنا نیست که معنای فرانسوی

1. dol

2. faute lourde

۳. در ماده ۱۱۵۰ قانون مدنی سابق چنین آمده بود: «مدیون مسئول جبران خسارتی که در هنگام انعقاد قرارداد پیش‌بینی نمی‌کرده یا قابل پیش‌بینی نبوده، نیست مشروط بر اینکه عدم اجرای تعهد ناشی از تقصیر عمدی او نبوده باشد.»

عامدانه بودن به لحاظ مفهومی دربرگیرنده تقصیر سنگین نیز می‌شود. بر همین اساس مفسرین و محشین قانون مدنی پیشنهاد داده بودند برای رفع این نقیصه اصطلاح «faute lourde» به این ماده افزوده شود (Viney & Jourdain, 2006: 618-626). دامنه مفهوم «dol» در حوزه عدم اجرای قرارداد به‌طور ماهرانه‌ای توسط رویه قضایی توسعه داده شده تا مفهوم تقصیر سنگین را نیز تحت شمول خود بگیرد (Terre et.al, 2019: 202).

به لحاظ سابقه تاریخی، مدیون تنها زمانی می‌توانست مرتکب نقض عامدانه تلقی شود که قصد وی از این اقدام ایراد خسارت و زیان بر متعهدله باشد (Katouzian, 2008: 180). با این حال، در رویه قضایی این تفسیر مضیق از عنصر عمد، در سایه قرار گرفته است. بر اساس تفسیر دیوان عالی فرانسه، نقض قرارداد وقتی عامدانه محسوب می‌شود که مدیون به‌طور آگاهانه و به‌دلخواه تصمیم به عدم ایفای تعهدات قراردادی خود می‌گیرد (Jordain, 2013: 98)^۱. علاوه بر این دکترین حقوقی فرانسه نیز این معنا را تأیید کرده و معتقدند که نایستی خواستن نتیجه^۲ را در مفهوم عامدانه بودن داخل کرد (Terre et.al, 2019: 901)؛ در حقیقت همین‌که متعهد آگاهانه و به‌دلخواه از ایفای تعهدش شانه خالی می‌کند بدین منظور کفایت می‌کند (Rowan, 2021: 66)؛ به‌عبارت‌دیگر، «عمد» صرف آگاهانه بودن خودداری متعهد از انجام تعهد است هرچند نتایج نقض را نخواستہ باشد (Shahidi, 2013: 252) برای مثال، همین‌که انگیزه طرف ناقض از ارتکاب نقض تأمین نفع شخصی باشد، برای عامدانه محسوب شدن نقض کافی است (Jordain, 2013: 97).

ماده ۳-۱۲۳۱ قانون مدنی فرانسه یک نمونه صریح از موقعیتی است که در آن عامدانه بودن نقض قرارداد صراحتاً در اعمال یکی از شیوه‌های جبران قراردادی یعنی پرداخت خسارت، دخیل و مؤثر دانسته شده است. این ماده البته جنبه تمثیلی دارد و

۱. برای مثال شعبه یکم مدنی دیوان عالی کشور در رأی مورخ ۴ فوریه ۱۹۶۹ تقصیر عامدانه را این‌گونه تعریف می‌کند: تقصیر عمدی، نقض عمدی یک تعهد قراردادی است اما نه لزوماً به هدف زیان رساندن به طرف قرارداد.

2. intention de nuire

حصری نیست. بر این اساس، در موقعیت‌هایی نیز که متعهد با درج شرط تحدید مسئولیت در قرارداد، مسئولیت خود در قبال عدم اجرا را به خسارات قابل پیش‌بینی محدود کرده است، پس از اثبات عامدانه بودن نقض توسط زیان‌دیده، دیگر نمی‌تواند بر این تحدید مسئولیت تکیه کند (Le Tourneau, 2010: 706).^۱

به نظر می‌رسد، خود قانون مدنی فرانسه تا حدودی درباره تبعات احتمالی این مقرر که ورود خسارات غیرقابل‌پیش‌بینی به حیطة خسارات قابل مطالبه را پس از اثبات عامدانه بودن نقض مجاز می‌داند، نگران بوده است، زیرا امکان مطالبه خسارات غیرقابل‌پیش‌بینی در موارد نقض عامدانه که با یک دست اعطا شده، با دستی دیگر تا حدودی باز پس گرفته شده است؛ مطابق بند ۴ ماده ۱۲۳۱ قانون مدنی «درجایی که عدم اجرای قرارداد ناشی از تقصیر سنگین یا عمدی باشد، خسارات قابل مطالبه صرفاً شامل خساراتی است که نتیجه مستقیم عدم اجرای قرارداد باشند».^۲

پس بر مبنای مواد ۳-۱۲۳۱ و ۴-۱۲۳۱ (۱۱۵۰ و ۱۱۵۱ سابق) قانون مدنی، در صورت عامدانه بودن نقض قرارداد متعهد له از حق مطالبه خسارات که ممکن است شامل زیان‌های وارده و منافع از دست رفته باشد، برخوردار می‌شود. این خسارات لازم نیست قابل پیش‌بینی باشند، اما لازم است سایر شروط مطالبه خسارت از جمله پیامد بلافصل و مستقیم نقض بودن را دارا باشند.

۱. در حقوق فرانسه ایده نقض عامدانه قرارداد اغلب در چارچوب اعمال شروط معافیت از مسئولیت بسط و توضیح داده شده است اما به نظر نمی‌رسد مفاد این ماده محدود به این موارد باشد.

2. Art. 1231-4. – Dans le cas même où l'inexécution du contrat résulte d'une faute lourde ou dolosive, les dommages et intérêts ne comprennent que ce qui est une suite immédiate et directe de l'inexécution.

ماده ۱۱۵۱ سابق نیز حاوی مقرره‌ای مشابه به این قرار بود:

حتی در مواردی که عدم اجرای توافق به خاطر نقض عامدانه متعهد است، خسارات قابل مطالبه از جمله زیان‌های وارده و منافع ازدست‌رفته، تنها شامل تبعات مستقیم عدم اجرای توافق می‌شوند.

رابطه بین این دو ماده ممکن است در نگاه نخست روشن نباشد. تفاوت بین خسارات قابل پیش‌بینی و پیامدهای بلافصل، تفاوتی ظریف است.^۱ معیار مستقیم بودن بایستی بر یک مبنای مورد به مورد اعمال شود درحالی‌که قابلیت پیش‌بینی معیاری کلی و نوعی است (Le Tourneau, 2010: 363; Mckendrick, 1997: 373).^۲ مقصود از مستقیم بودن زیان این است که بین فعل یا ترک فعل متعهد (نقض قرارداد) و خسارت، حادثه و عامل دیگری وجود نداشته باشد به‌گونه‌ای که خسارت وارده نزدیک‌ترین نتیجه تخلف از انجام تعهد باشد و امر دیگری واسطه بین ورود خسارت و نقض قرارداد نباشد (Shahidi, 2013: 83) و عرفاً بتوان گفت زیان از همان فعل ناشی شده است (Katouzian, 2008: 287). البته به این معنا نیست که هیچ‌گونه فاصله و واسطه‌ای در ایراد ضرر وجود نداشته باشد بلکه منظور این است که رابطه سببیت یا استناد عرفی بین نقض تعهد و خسارت وارده لازم است (Terre et.al, 2019: 926; Safai, 2020: 237).

در حقوق ایران نیز شرط مستقیم بودن ضرر یکی از شروط مطالبه خسارت دانسته شده است. ماده ۵۲۰ قانون آئین دادرسی مدنی (مصوب ۱۳۷۹) در این رابطه صراحت دارد: «در خصوص مطالبه خسارت، خواهان باید این جهت را ثابت کند که زیان وارده بلاواسطه ناشی از عدم انجام تعهد یا تأخیر آن و یا عدم تسلیم خواسته بوده است...». برخی نویسندگان با توجه به این مقرر ادعا کرده‌اند که شرط مستقیم بودن و شرط قابلیت پیش‌بینی خسارت یکی هستند و وجود شرط مستقیم بودن خسارت، ما را از شرط قابلیت پیش‌بینی بی‌نیاز می‌کند (Safai, 2020: 238; Movahed, 2018: 327)؛ اما به

۱. به‌طور معمول حقوقدانان برای نشان دادن خسارات مستقیم و غیرمستقیم از مثال پوتیه (فروش گاو بیمار) استفاده می‌کنند. برای مثال بنگرید: (Jordain, 2013: 111; Katouzian, 2018: 218; Shahidi, 2013: 268; Safai, 2020: 235).

۲. در فقه نیز شخصی که بیش از مقدار نیاز خود آتشی می‌افروزد، اگر بداند به ملک دیگری سرایت نمی‌کند و عادتاً نیز سرایت نکند، ضامن خسارت ناشی از سرایت آتش نیست؛ بنابراین مسئولیت ناشی از سرایت آتش به ملک غیر منوط به این است که شخص به‌طور متعارف و نوعی توان پیش‌بینی آن را داشته باشد. برای مثال بنگرید: (Mohaqeq Helli, 1987: 256; Najafi, 1947: 122).

نظر می‌رسد چنین ادعایی قابل‌پذیرش نباشد، زیرا نخست، به لحاظ رابطه منطقی، ارتباط بین خسارات و خسارات قابل پیش‌بینی نه تساوی، بلکه عموم و خصوص من وجه است؛ چون با لحاظ بندهای ۳ و ۴ ماده ۱۲۳۱ قانون مدنی فرانسه که امکان مطالبه خسارات غیرقابل‌پیش‌بینی در موارد نقض عامدانه را مقید به مستقیم بودن آن‌ها کرده، می‌توان موردی را تصور کرد که خسارات وارده درعین‌حال که غیرقابل‌پیش‌بینی هستند، ارتباط مستقیم با نقض قرارداد داشته باشند و بر همین اساس قابل مطالبه نیز باشند. دوم، اگر دو قید مستقیم بودن و قابل پیش‌بینی بودن را مترادف بدانیم، این امر با نص دو بند قانونی فوق که این دو را دو شرط مجزا برای خسارات قابل مطالبه دانسته‌اند، آشکارا در تعارض است. در صورت یکسان بودن این دو، ماده ۱۲۳۱ قانون مدنی مؤدی به این معنا می‌شود که: اگر نقض قرارداد عامدانه باشد، خسارات غیرقابل پیش‌بینی در صورتی قابل مطالبه هستند که قابل پیش‌بینی باشند!

پس مفاد ماده ۱۲۳۱ این است که برای مطالبه خسارات ناشی از نقض قرارداد در موارد عادی، وجود هر دو شرط ضروری است اما در موارد نقض عامدانه شرط قابلیت پیش‌بینی ملغی می‌شود اما شرط مستقیم بودن خسارات همچنان به قوت خود باقی است؛ به عبارت دیگر، حتی در مورد یک نقض عامدانه، متعهدله ممکن است نتواند در قبال هرگونه پیامد منفی محتمل از نقض قرارداد طلب خسارت کند، در صورتی که آن پیامد دور و غیرقابل‌پیش‌بینی باشد. بر همین اساس، رویه قضایی فرانسه نیز با اتخاذ یک برداشت موسع و نوعی از غیرقابل‌پیش‌بینی بودن خسارات، این امکان را فراهم کرده تا برخی از آن‌ها را مستقیم و برخی دیگر را غیرمستقیم اعلام کند (Souleau, 1979: 284). به بیان بهتر، زیان‌های قابل پیش‌بینی همواره مستقیم هستند (Terre et al, 2019: 927) اما عکس آن صادق نیست و این‌طور نیست که زیان‌های غیرقابل‌پیش‌بینی همیشه غیرمستقیم باشند. به عبارت فنی‌تر، شرط لزوم مستقیم بودن خسارات حتی در مواقعی که خسارات غیرقابل‌پیش‌بینی به دلیل نقض عامدانه قابل مطالبه هستند، بیانی

دیگر از شرط وجود رابطه سببیت بین ضرر و تقصیر طرف ناقض است (Terre et.al, 2019: 296).

نویسندگان فرانسوی معتقدند توسعه قلمرو اصطلاح «dol» به سایر موقعیت‌ها غیر از موقعیت‌های قصد ایراد زیان عمدی، به این دلیل به‌وسیله دادگاه‌ها مورد پذیرش قرار گرفته که تعریف بسیار مضیق نخست (قصد ایراد زیان به متعهد له)، عملاً جایی برای اعمال ماده ۱۱۵۰ قانون مدنی نمی‌گذاشت. شروح و تفاسیر مربوط به این ماده به این نکته اشاره می‌کنند که به‌ندرت پیش می‌آید که یک طرف صرفاً به خاطر ایراد زیان به طرف دیگر، تصمیم به عدم ایفای تعهدات بگیرد؛ گذشته از این‌که اثبات چنین موقعیتی بسیار دشوار است. در حقیقت، دلیل نقض قرارداد غالباً یک دلیل خودخواهانه و منفعت طلبانه است، زیرا طرفی که مرتکب نقض عامدانه می‌شود با لحاظ کردن خسارت احتمالی که باید در قبال نقض قرارداد پرداخت کند، برای خود منفعتی را در پرتو نقض پیش‌بینی می‌کند. برای چنین موقعیت‌هایی، مقرره‌ای مثل ماده ۳-۱۲۳۱ قانون مدنی (۱۱۵۰ سابق)، باید به لحاظ منطقی جهت دستیابی به امکان مطالبه خسارات غیرقابل‌پیش‌بینی در دسترس باشد (Le Tourneau, 2010: No3513).

مطابق این تعریف، اصطلاح «dol» کمابیش به‌عنوان نقیضی برای اجرای با حسن‌نیت قرارداد محسوب شده است. قصد ایراد خسارت ممکن است وجود نداشته باشد، اما در اینجا یک تصمیم حساب‌و‌کتاب شده برای عدم اجرای قرارداد وجود دارد. مطابق این ماده، وجود یک «dol» بر محدودیت قانونی قابل پیش‌بینی بودن بر روی شیوه جبرانی پرداخت خسارت، فائق می‌آید. در حقیقت، چنانکه پیشتر گفتیم، شرط قابل پیش‌بینی بودن استثنائی بر اصل جبران کامل خسارت است که زیان‌های غیرقابل‌پیش‌بینی را از تحت این اصل خارج می‌کند؛ اما عامدانه بودن نقض قرارداد که در واقع می‌توان گفت استثنائی بر استثناء است، موجب می‌شود که اصل جبران کامل دوباره احیاء شود (Laure Rassat, 1996: 116) و بر همین اساس خسارات

غیرقابل پیش‌بینی نیز که در حالت عادی قابل جبران نیستند، قابل مطالبه می‌شوند (Jordain, 2013: 99).

هدف از مجاز دانستن مطالبه خسارات غیرقابل پیش‌بینی در موارد نقض عامدانه، از یک سو تنبیه طرف ناقض به خاطر ارتکاب اضرار عمدی و از سوی دیگر بازداشتن متعهدین بالقوه از اقدام به چنین نقض‌هایی در آینده است. در حقیقت، هر چند کارکرد اصلی مسئولیت قراردادی جبران زیان است اما حقوق‌دانان فرانسوی عموماً متفق‌القول‌اند که مقصود از مسئولیت مدنی صرفاً جبران زیان نیست، بازدارندگی و سزا دهی نیز دو کارکرد بالقوه مسئولیت مدنی و بخشی جدایی‌ناپذیر از چارچوب حقوق جبران‌ها در حقوق خصوصی به حساب می‌آیند (Carval, 1995: 18). تردیدی نیست که برخی سازوکارهایی که به لحاظ فنی به حقوق مسئولیت تعلق داشته یا دست‌کم به نوعی بدان مرتبط‌اند اصولاً در صدد جبران زیان نیستند بلکه هدف اصلی آن‌ها تنبیه عامل زیان است (Rowan, 2021: 72).^۱ بر این اساس، مسئولیت مدنی نه فقط به‌عنوان جبران غرامت، بلکه به‌عنوان شکلی از مجازات خصوصی^۲ عمل می‌کند (Koziol & Wilcox, 2009: 56). عنصر سزادهی در مسئولیت قراردادی به‌وسیله نویسندگان قانون مدنی فرانسه (۱۸۰۴) تحت عنوان «تجسمی عالی از ملاحظات اخلاقی در الزام اشخاص به ایفای تعهداتی که برعهده‌گرفته‌اند» توصیف شده است (Rowan, 2021: 65). بر این اساس، ماده ۱۲۳۱ قانون مدنی جدید فرانسه شاهدهی بر این مدعاست که در حقوق این کشور پرداخت خسارت می‌تواند به‌عنوان چیزی بیش از جبران غرامات زیان‌دیده از نقض عمل کند.

۱. این کارکردهای ثانویه مسئولیت قراردادی را می‌توان در امکان مطالبه خسارات غیرقابل پیش‌بینی در قبال نقض عامدانه، بی‌اعتباری شروط معافیت از مسئولیت در موارد نقض عامدانه، شروط کیفری و جریمه اجبار (Astreinte) ملاحظه کرد.

2. peine privée

مفاد ماده ۳-۱۲۳۱ قانون مدنی (۱۱۵۰ سابق) و ارجاع صریح آن به «dol» در ارتباط با ایفای تعهدات قراردادی متعاقباً در تعدادی از پرونده‌های قضایی منعکس شده است. پیش از بررسی و تحلیل برخی از این نمونه‌ها ذکر این نکته ضروری است که برخی از این پرونده‌ها حاوی شرط محدودکننده مسئولیت به خسارات قابل پیش‌بینی بوده‌اند. اگر قربانی نقض بتواند اثبات کند که نقض قرارداد عامدانه بوده است، مطابق ماده ۳-۱۲۳۱ قانون مدنی شرط موردنظر قابل تمسک نخواهد بود (Terre et.al, 2019: 951).

۲-۲. پرونده نصب کف‌پوش ارزان‌قیمت

یک نمونه عینی از پیوند بین نقض عامدانه و امکان مطالبه خسارات غیرقابل‌پیش‌بینی در پرونده‌های قضایی عبارت است از پیمانکاری که برخلاف مشخصات قراردادی، اقدام به نصب کف‌پوشی با کیفیت پائین می‌کند. پیمانکار به‌سادگی از بی‌اطلاعی مالک نسبت به این موضوع سوءاستفاده می‌کند.^۱ وی بدون اطلاع دادن به مالک، کف‌پوش از نوع مقرر در قرارداد را با نوع دیگری که از کیفیت پائین‌تری برخوردار است جایگزین می‌کند. این جایگزینی و تغییر عامدانه بر ثبات و استحکام ساختمان تأثیر می‌گذارد. در این پرونده دو پرسش دارای اهمیت بود. نخستین اینکه آیا این نوع از نقض قرارداد یک نقض عامدانه در مفهوم ماده ۱۱۵۰ قانون مدنی (سابق) محسوب می‌شود یا خیر و دومین پرسش این بود که عامدانه محسوب شدن این نقض به لحاظ ضمانت اجرا چه تبعاتی می‌تواند داشته باشد.

به عقیده کورنو^۲ که این پرونده را مورد تحلیل قرار داده است، قصد ایراد زیان برای عامدانه محسوب شدن این نوع نقض ضرورتی ندارد؛ بنابراین یک انحراف حرفه‌ای و عامدانه از مفاد قرارداد بدون قصد آسیب به‌طرف دیگر، اما همراه با انگیزه و

۱. مجله سه‌ماهه حقوق مدنی (revue trimestrielle de droit civil)، ۱۹۷۷، ص ۷۸۵. پرونده فوق در دادگاه تجدیدنظر شهرستان دواي (Douai) فرانسه مورد رسیدگی قرار گرفته است.

به هدف دستیابی به یک نفع مالی بیشتر، به‌عنوان یک تقصیر عمدی^۱ و یک نقض عامدانه محسوب می‌شود. علاوه بر این، وی در رابطه با پرونده حاضر بر این ایده اصرار می‌ورزد که دادن عنوان عامدانه به چنین نقضی باعث ورود رژیم حقوق تورت به حوزه حقوق قراردادها نمی‌شود. عامدانه بودن نقض موجب «غیر قراردادی شدن» چنین نقضی نمی‌شود (Terre et.al, 2019: 786). این اظهارنظر در واقع در رد ادعای نویسندگانی است که مبنای استثنای ماده ۱۲۳۱ قانون مدنی (قابلیت مطالبه خسارات غیرقابل پیش‌بینی در موارد نقض عامدانه) را تبدیل شدن مسئولیت قراردادی به مسئولیت قهری می‌دانند. به اعتقاد ایشان وقتی متعهد عمداً قرارداد را نقض می‌کند در حقیقت وجود قرارداد را نادیده می‌گیرد و رابطه او با طرف دیگر همانند رابطه عامل زیان شبه جرمی است که به‌عمد موجب ایراد زیان به دیگری می‌شود و طبق عقیده غالب در حقوق فرانسه، در مسئولیت‌های غیر قراردادی خسارات غیرقابل پیش‌بینی هم قابل مطالبه هستند (Safai & Rahimi, 2012:110).

۲-۳. پرونده شرکت هواپیمایی

این پرونده در رابطه با سه نفر از اعضای یک سازمان تخصصی مراقبت‌های پزشکی بود که برنامه‌ریزی کرده بودند در تاریخ ۱۰ جولای ۱۹۸۸ از طریق بروکسل به کشور آفریقایی گابن جهت عقد قرارداد با مقام‌های گابنی پرواز کنند. آن‌ها تأییدیه آژانس مسافرتی برای سوارشدن به هواپیما را دریافت کرده بودند، اما وقتی به فرودگاه رسیدند از سوارشدن آن‌ها به هواپیما جلوگیری شد به دلیل اینکه ظرفیت پرواز مربوطه به خاطر فروش بلیت بیش از ظرفیت، تکمیل شده بود. این سه نفر نهایتاً به فرودگاه رویسی^۲ در نزدیکی پاریس منتقل شده و نهایتاً از آنجا عازم گابن شدند و با تأخیر یک‌روزه به مقصد رسیدند. باین‌حال، میزبان‌ها از این تأخیر پیش‌آمده خوشنود نبودند و در نتیجه

1. faute dolosive
2. Roissy

قرار ملاقات را لغو کردند. به این دلیل، آن‌ها دادخواستی را علیه شرکت هواپیمایی تنظیم و در قبال هزینه‌های متحمل‌شده به خاطر تأخیر و مسافرت بی‌ثمر به گابن، از جمله هزینه‌های هتل و غذا و نیز خسارت از دست دادن فرصت انعقاد قرارداد با مقام‌های گابنی، به میزان ۳۰ هزار فرانک فرانسه مطالبه خسارت کردند. شرکت هواپیمایی به فروش بلیت بیش از ظرفیت اذعان داشت اما به‌عنوان دفاع، به‌شرط مندرج در شرایط الحاقی به قرارداد با مسافری تمسک کرد. در این شرط شرکت هواپیمایی تعهد خود به پرداخت خسارت در قبال نقض قرارداد را به بهای بلیت به‌اضافه ۵۰ یورو به ازای هر روزی که شرکت به خاطر فروش بلیت بیش از ظرفیت قادر به تدارک پرواز جایگزین نباشد، محدود کرده بود.

تصمیم دادگاه این بود که شرکت هواپیمایی، با ناتوانی خود در دادن این اطمینان به مسافرین که یک صندلی در هواپیما خواهند داشت، مرتکب نقض عامدانه قرارداد شده است (Rowan, 2012: 203). به عقیده دادگاه، شرکت هواپیمایی در حقیقت با آگاهی کامل از این خطر که نمی‌تواند تضمین کند تمامی مسافرین قادر به سوارشدن به هواپیما خواهند بود، دست به یک انتخاب حساب و کتاب‌شده و تدبیرگرایانه زده است.^۱ چنین انتخابی شاید بر اساس ملاحظات مالی به لحاظ داخلی برای شرکت موجه باشد، اما انتخابی است که با منافع و انتظارات مشروع و قانونی مسافرین در تعارض است. بر این اساس، این رفتار یک نقض عامدانه قرارداد به حساب می‌آید که در نتیجه آن شرکت هواپیمایی نمی‌تواند به‌شرط تحدید مسئولیت موردنظر استناد کند. در نتیجه دادگاه به پرداخت خسارات کامل حکم داد (Rowan, 2012: 203).

این پرونده، نمونه‌ای صریح از موقعیتی است که در آن عامدانه بودن نقض در ارزیابی دامنه یک شیوه جبران قراردادی (پرداخت خسارت) دخیل و اثرگذار است. این پرونده همچنین نشان می‌دهد که چگونه می‌توان در قبال نقض عامدانه قرارداد به

1. Paris, 15 sept. 1992: D. 1993, 98

نحو مناسب از طریق افزایش میزان خسارات قابل پرداخت واکنش نشان داد بدون نیاز به تغییر و تحول اساسی در کل سیستم خسارات قراردادی از طریق داخل کردن دسته‌هایی از خسارات - از قبیل خسارات تنبیهی - که به‌طور سامانمند هرگز داخل حوزه قراردادی نبوده‌اند.

پرونده فروش بلیت بیش از ظرفیت باعث ایجاد مناظرات و مباحثاتی راجع به تأثیر درجه تقصیر بر در دسترس بودن و دامنه خسارات قابل مطالبه در حقوق فرانسه شده است. دلبک^۱ معتقد است که توجه به برخی ملاحظات در این رابطه ضروری است، زیرا این پرونده در حوزه حقوق حمل‌ونقل است. در حوزه حقوق حمل‌ونقل در حقوق فرانسه، ایده «تقصیر غیرموجه»^۲ نیز ایفای نقش می‌کند. وی تلاش می‌کند تا تقصیر غیرموجه را بین تقصیر عمدی و تقصیر سنگین جای دهد.^۳ علاوه بر این، وی همچنین به «تقصیر فرصت‌طلبانه»^۴ اشاره می‌کند که باز می‌تواند بین تقصیر عمدی و تقصیر سنگین قرار گیرد؛ اما روشن نیست که آیا این موضوع در مورد ماده ۱۱۵۰ قانون مدنی نیز صادق است یا خیر. در این چارچوب، مفهوم تقصیر غیرموجه ممکن است از ارزش‌افزوده‌ای برخوردار باشد، زیرا قصد ایراد خسارت به‌عنوان شرط تحقق نقض عمدی، اعمال این اصطلاح را محدود می‌کند اما تقصیر غیرموجه مقید به این عنصر نیست. وقتی طرفی که مرتکب تقصیر می‌شود این خطر اساسی را به جان می‌خرد که طرف زیان‌دیده متحمل خسارت شود، همین امر برای غیرموجه شدن یک تقصیر کفایت می‌کند. اینکه تقصیر فرصت‌طلبانه کمابیش با تقصیر غیرموجه مشابه و مترادف است این ایده را روشن می‌کند که طرفی که مرتکب تقصیر فرصت‌طلبانه می‌شود تحصیل یک نفع مالی به زیان طرف زیان‌دیده را مدنظر قرار می‌دهد و قصد ایراد زیان شرط نیست، درحالی‌که شدت نقض فی‌نفسه برای غیرموجه محسوب شدن تقصیر

1. Délébecque

2. faute inexcusable

3. Paris, 15 sept. 1992: D. 1993, 98. Note Délébecque.

4. faute lucrative

کفایت می‌کند (Terre et.al, 2019: 900-902). طرفی که مرتکب یک نقض غیرموجه می‌شود به صورت خودآگاه خطر ایراد زیان بر طرف بی‌گناه را مدنظر قرار می‌دهد و از سوی دیگر، این شخص به دلایل دیگر و اغلب دلایل خودخواهانه به طور عامدانه مرتکب نقض قرارداد می‌شود.

درحالی‌که حقوق حمل‌ونقل - به‌ویژه حقوق حمل‌ونقل دریایی و هوایی - ممکن است از نوع میانی تقصیر یعنی تقصیر غیرموجه بهره‌بردار، زیرا این شعبه از حقوق آثار جبرانی بخصوصی برای چنین «تقصیرهایی» قائل است، اما در حقوق مدنی در چارچوب ماده ۱۱۵۰ قانون مدنی و پس از تصمیم دیوان عالی در سال ۱۹۶۹ استفاده از این نوع میانی به نظر ضروری نیست.^۱ مطابق این تصمیم، قلمرو «dol» چنانکه گذشت توسعه‌یافته و این اصطلاح عملاً شامل تقصیر غیرموجه و تقصیر فرصت‌طلبانه نیز می‌شود.

۳. اسناد حقوقی بین‌المللی

چنانکه دیدیم، حقوق فرانسه یکی از نظام‌های حقوقی موجود است که در آن عامدانه بودن نقض به صراحت در ارزیابی نوع زیان و نیز سطح خسارات ایفای نقش می‌کند. گرچه به دلیل کم بودن حجم آرای قضایی در این رابطه، ارزیابی ارزش عملی این مقررہ چندان آسان نیست، اما تدوین‌کنندگان اسنادی مانند *PECL* و *DCFR* گنجانیدن یک مقررہ مشابه با ماده ۱۲۳۱ قانون مدنی فرانسه را ضروری دانسته‌اند. چنانکه پیشتر دیدیم، ماده ۷۴ کنوانسیون وین نیز صراحتاً قابلیت پیش‌بینی خسارات را به‌عنوان یک شرط اصلی برای مطالبه خسارات ناشی از نقض به رسمیت شناخته، اما فاقد هرگونه حکمی در رابطه با عامدانه بودن نقض قرارداد و تأثیر آن در قابلیت مطالبه زیان‌های پیش‌بینی نشده است (Saidov, 2008: 111; Shoarian, 2021: 855).^۲ به‌عبارت‌دیگر از منظر این سند حقوقی

1. Civ. I 4 February 1969, D. 1969, 601 note J. Mazeaud.

۲. در اصول یونیدگوا نیز هرچند قاعده قابلیت پیش‌بینی صریحاً آمده است اما در اینجا نیز به‌استثنای قابلیت مطالبه خسارات غیرقابل‌پیش‌بینی در موارد نقض عامدانه قرارداد اشاره نشده است.

عامدانه یا غیرعمدی بودن نقض قرارداد تأثیری در میزان خسارات قابل مطالبه ندارد. به نظر می‌رسد کنوانسیون در این رابطه از رویکرد کامن‌لایی تبعیت کرده، زیرا در این نظام حقوقی خسارات قراردادی قابل مطالبه در تمام موارد-خواه نقض عامدانه باشد یا غیرعمدی- محدود به خسارات قابل پیش‌بینی است.^۱

اما ماده ۹:۵۰۳ پی‌ای‌سی‌آل چنین مقرر داشته است: «طرف ناقض تنها در قبال زیانی که در زمان انعقاد قرارداد به‌عنوان نتیجه احتمالی عدم اجرا پیش‌بینی می‌کرده یا قادر بوده که به‌طور متعارف پیش‌بینی کند، مسئول است، مگر اینکه نقض قرارداد عامدانه بوده یا با تقصیر سنگین همراه باشد».

ماده III.3:703 دی‌سی‌آف‌آر نیز بیان می‌دارد: «مدیون در تعهدی که از یک قرارداد یا سایر اعمال قراردادی ناشی می‌شود تنها در قبال زیانی که در زمان انعقاد قرارداد هنگام بر عهده گرفتن آن تعهد، به‌عنوان نتیجه محتمل عدم اجرا پیش‌بینی می‌کرده یا انتظار می‌رفته که پیش‌بینی کند، مسئول است، مگر اینکه عدم اجرا عامدانه، از روی بی‌اعتنایی یا همراه با تقصیر سنگین باشد».

در هر دو مقرر فوق، قابلیت پیش‌بینی خسارت به‌عنوان قاعده عمومی قابل اعمال وجود دارد اما در صورت عامدانه بودن نقض از این قاعده عدول می‌شود. علاوه بر این، ذکر این نکته جالب‌توجه است که برخلاف حقوق فرانسه، *PECL* و *DCFR* حاوی مقرراتی نیستند که خسارات را به پیامدهای بلافصل و مستقیم نقض عامدانه محدود کند. هر دوی این مقررات پاسخی صریح برای پرسش کلیدی این پژوهش به دست می‌دهند که آیا نقض عامدانه قرارداد در مقایسه با نقض «عادی» می‌تواند منجر به میزان بالاتری از خسارات جبرانی شود؟ در این مقررات، قصد و انگیزه طرف ناقض با شرط «قابلیت پیش‌بینی» خسارات پیوند خورده است. زیان‌های قابل پیش‌بینی در تمامی

۱. باوجود این برخی نویسندگان کامن‌لایی پیشنهاد کرده‌اند که مسئولیت پرداخت خسارت ناشی از نقض عامدانه قرارداد، دربرگیرنده زیان‌های غیرقابل‌پیش‌بینی نیز باشد. برای مثال بنگرید: (Corbin, 1964: no 1008).

موارد نقض قرارداد قابل مطالبه‌اند؛ اما در مواردی که نقض قرارداد عامدانه باشد، زیان‌های غیرقابل‌پیش‌بینی نیز قابل مطالبه خواهند بود. علاوه بر این، این مقررات نه تنها به عدم اجرای عامدانه اشاره می‌کنند، بلکه عدم اجرای همراه با بی‌اعتنایی و تقصیر سنگین را نیز مورد اشاره قرار می‌دهند. ترسیم و تبیین وجه تمایز دقیق بین این سه اصطلاح البته دشوار است.

در چارچوب *DCFR*، متعهدله صرفاً می‌تواند خسارات جبران‌کننده را در قبال نقض قرارداد مطالبه کند.^۱ بنابراین، زیان‌های غیرقابل‌پیش‌بینی که در موقعیت‌های نقض عادی قابل مطالبه نیستند بایستی به‌عنوان بخشی از خسارات جبرانی مطالبه شوند. نقض عامدانه قرارداد در قیاس با نقض «عادی» باعث دسترسی به میزان بالاتری از خسارات جبرانی می‌شود.

شروح و تفاسیر مربوطه نیز مثال بدیعی را برای بیان نقش بالقوه قصد در حکم به خسارات ارائه می‌کنند (Von Bar et.al, 2009: 930). الف با ب برای احداث سکوهایی برای یک نمایشگاه بزرگ که در آن شرکت‌های پیشرو در عرصه لوازم الکترونیک ابزارهای خود را به نمایش می‌گذارند، قراردادی منعقد می‌کند. چند روز پیش از افتتاح نمایشگاه الف یک افزایش اساسی در ثمن قرارداد را مطالبه می‌کند و از تکمیل سکوها امتناع می‌کند. «ب» در نتیجه عدم تکمیل سکوها نه تنها از سود معتناهی محروم می‌شود بلکه با یک دعوای مسئولیت سنگین از سوی «ج» مواجه می‌شود که با «ب» برای به نمایش گذاردن یک ابزار جدید قرارداد بسته و در صورتی که نتواند آن را در نمایشگاه عرضه کند متحمل زیان‌های فراوانی خواهد شد. به‌هرروی الف از ادامه کار دست می‌کشد. در چنین موردی الف در قبال زیان‌های غیرقابل‌پیش‌بینی برای مثال در قبال

۱. ماده 3:702 III.3 دی‌سی‌آر می‌گوید: «معیار اصلی پرداخت خسارت در قبال زیان ناشی از عدم اجرای یک تعهد مبلغی است که متعهد له را در حد امکان در همان وضعیتی قرار دهد که اگر تعهد موردنظر به‌درستی اجرا می‌شد در آن وضعیت قرار می‌گرفت. چنین خساراتی زیان‌های وارده بر متعهد له و منافی که از آن‌ها محروم شده است را پوشش می‌دهد.»

پیامدهای مالی دعوای مسئولیت اقامه شده توسط ج نیز مسئول است، زیرا نقض قرارداد به وسیله «الف» عامدانه بوده است. اینکه «ب» در رابطه با قرارداد خود با «ج» به الف چیزی گفته باشد یا نه از این جهت اهمیتی ندارد. خطر چنین زیان‌های علی‌حده به دلیل عامدانه بودن نقض، همواره به سمت الف سوق پیدا می‌کند.

پیشرفت‌های صورت گرفته در حوزه حقوق خصوصی مشترک در اروپا که منجر به تدوین سند دی‌سی‌اف‌آر شد، بیانگر لزوم توجه به قصد و انگیزه طرف ناقض در ارتکاب نقض و در نتیجه تشدید مسئولیت قراردادی او در موارد نقض عامدانه از طریق الغای شرط قابل پیش‌بینی بودن خسارات است. از این منظر می‌توان این سند را گامی روبه‌جلو برای شناسایی رسمی اثرگذاری قواعد اخلاقی در حوزه حقوق قراردادها دانست.

۴. تأثیر نقض عامدانه بر تشدید مسئولیت مدنی در فقه و حقوق ایران

برخلاف قانون مدنی فرانسه، قانون مدنی ایران فاقد حکم صریحی برای اعتبار شرط قابلیت پیش‌بینی ضرر است. با این وجود، مؤلفان حقوق مدنی با تفسیر برخی از مواد قانون یادشده برای تأیید تلویحی این شرط در مسئولیت قراردادی استفاده کرده‌اند. مهم‌ترین ماده قانونی که اینان برای اثبات ادعای خویش مستند قرار داده‌اند، ماده ۲۲۱ قانون مدنی است که می‌گوید: «اگر کسی تعهد اقدام به امری کند یا تعهد نماید که از انجام امری خودداری کند، در صورت تخلف مسئول خسارت طرف مقابل است مشروط بر اینکه جبران خسارت تصریح شده یا تعهد عرفاً به منزله تصریح باشد یا برحسب قانون موجب ضمان باشد».

این نویسندگان از شرط مذکور در قسمت دوم این ماده (تعهد عرفاً به منزله تصریح باشد...) استنباط کرده‌اند که مسئولیت قراردادی محدود به خساراتی است که قابل پیش‌بینی و در قلمرو انتظار متعاقدين باشد (Emami, 2012: 240; Katouzian, 2018: 226; Shahidi, 2013: 79 & 252; Safai, 2020: 238; Jafari Langroudi, 1999: 309; Amiri (Ghaem-maqami, 2010: 246). در حقیقت خسارات غیرمتعارف که عرفاً در زمان

انعقاد عقد قابل پیش‌بینی نیستند، اصولاً نمی‌توانند مورد مطالبه قرار گیرند (Safai & Rahimi, 2012: 110).

دقت در متن ماده ۲۲۱ بیانگر این است که لحن این ماده در مقام بیان منابع ایجاد اصل مسئولیت قراردادی است و نه حدود و ثغور چنین مسئولیتی؛ به عبارت دیگر، ماده فوق حاکی از این است که اصل مسئولیت ممکن است ناشی از تصریح متعاقدين، عرف یا حکم قانون باشد، اما اینکه محدوده این مسئولیت تا کجاست و میزان خسارات قابل مطالبه تا چه حد است، بیانی ندارد.

اما اینکه برخی از مؤلفان، مبنای این قاعده را حاکمیت اراده متعاقدين در زمان انعقاد عقد دانسته‌اند نیز به نظر می‌رسد دور از واقعیت باشد، زیرا انتساب مسئولیت جبران خسارت ناشی از نقض قرارداد به اراده متعاقدين مستلزم این است که تکلیف طرف ناقض به جبران خسارات طرف دیگر را ادامه و بدل تعهد اصلی قرارداد و در زمره تعهدات قراردادی بدانیم. حال آنکه متعاقدين در هنگام عقد بستن، اصولاً به اجرای آن می‌اندیشند نه به تبعات ناشی از نقض احتمالی قرارداد و الزام حاصل از نقض قرارداد را نمی‌توان به آسانی به اراده ایشان منتسب کرد. مسئولیت طرف ناقض در جبران خسارات زیان‌دیده، وابسته به عقد و بدل تعهد اصلی نیست بلکه الزامی است که از واقعه نقض به وجود می‌آید.

با این حال، همانند اغلب کشورهای نظام حقوق نوشته که معیار قابلیت پیش‌بینی خسارت یا قواعدی مشابه را برای تحدید و تضییق گستره خسارات قابل مطالبه مورد اتخاذ قرار داده‌اند، تردیدی نیست که در حقوق ایران نیز این قاعده که زیان‌های دور از انتظار و غیر قابل پیش‌بینی در قلمرو مسئولیت قراردادی جای نمی‌گیرند، مورد پذیرش قاطبه حقوقدانان قرار گرفته است.

اما در رابطه با مهم‌ترین استثنای این قاعده - امکان مطالبه خسارات غیر قابل پیش‌بینی در موارد نقض عامدانه - همانند اصل این قاعده نمی‌توان نص صریح یا اشاره ضمنی در مواد قانونی یافت. حتی برخی نویسندگان که جریان اصل قاعده در

حقوق ایران را پذیرفته‌اند، استثنای مذکور را با دیده انکار و تردید نگریسته‌اند. ایشان معتقدند در محدود بودن خسارات قابل مطالبه به خسارات قابل پیش‌بینی تفاوتی بین عامدانه یا غیرعمدی بودن نقض قرارداد وجود ندارد (Shahidi, 2013: 80). بر اساس دیدگاه ایشان، وقتی متعهد در هنگام انعقاد عقد محدود بودن مسئولیت بالقوه خود به تبعات قابل پیش‌بینی نقض را می‌پذیرد، دیگر ملتزم دانستن وی به تبعات غیرقابل‌پیش‌بینی که خارج از اراده وی بوده‌اند، محملی ندارد حتی اگر عمداً مرتکب نقض قرارداد شود.

در مقابل دیدگاه فوق، برخی مؤلفان معتقدند: در موارد نقض غیرعمدی به دلیل فقدان رابطه سببیت عرفی بین نقض و زیان‌های غیرقابل‌پیش‌بینی، امکان مطالبه این‌گونه خسارات وجود ندارد؛ اما عامدانه بودن نقض موجب می‌شود رابطه سببیت عرفی بین نقض قرارداد و خسارات غیرقابل‌پیش‌بینی ایجاد شده و در نتیجه این خسارات نیز قابل مطالبه شوند (Ghasemi, 2008: 125)؛ اما توضیح نمی‌دهند که چنین رابطه‌ای چگونه برقرار می‌شود؟ عنصر عامدانه بودن که در حقیقت یک وضعیت ذهنی و درونی از طرف ناقض است چگونه می‌تواند رابطه سببیت بین نقض و زیان‌های غیرقابل‌پیش‌بینی ناشی از آن را به وجود بیاورد؟ علاوه بر آن، نویسنده مذکور مبنای مطالبه خسارات ناشی از نقض را رابطه سببیت عرفی می‌داند و قابل مطالبه نبودن زیان‌های غیرقابل‌پیش‌بینی در موارد نقض عادی را بر اساس عدم وجود این رابطه توجیه می‌کند. در نقد آن باید گفت وقتی به دلیل عدم وجود رابطه سببیت عرفی بین نقض و خسارات غیرقابل‌پیش‌بینی به عدم امکان مطالبه آن‌ها در مواقع نقض‌های غیرعمدی حکم کردیم، دیگر نمی‌توان قابلیت مطالبه خسارات غیرقابل‌پیش‌بینی در موارد نقض عامدانه را باز بر همان مبنای سببیت عرفی توجیه کرد بلکه برای توجیه این موارد نیاز به مبنای دیگری داریم.

به نظر می‌رسد، علاوه بر مستندات قانونی و تحلیل‌های حقوقی فوق‌الذکر، قابل مطالبه شدن خسارات غیرقابل‌پیش‌بینی در موارد نقض عامدانه قرارداد از سوی

قانون‌گذاران مبنا و توجیه نظری و اخلاقی نیز دارد و باید آن را از مصادیق تأثیر قواعد اخلاقی بر حقوق تلقی نمود (Rowan, 2012: 203). هرچند قلمرو قواعد اخلاقی و حقوقی کاملاً بر هم منطبق نیست (Katouzian, 2006: 577) اما بی‌تردید در بسیاری حوزه‌ها، حقوق نیز به قصد و انگیزه شخص بی‌توجه نیست. به لحاظ اخلاقی بین درجه قُبْح یک رفتار ناهنجار و قابل سرزنش بودن مرتکب آن، تناسب وجود دارد: شخصی که عمداً مرتکب یک ناهنجاری می‌شود در مقایسه با شخص غیر عامد، سزاوار مکافات بیشتری است. در حوزه ضمانت اجرای تخلف از مفاد تعهد نیز قضیه دقیقاً از همین قرار است: هرچه درجه تقصیر طرف ناقض شدیدتر باشد، گستره مسئولیت وی نیز گسترده‌تر می‌شود. وقتی یکی از متعاقدین عامدانه از اجرای تعهدش امتناع می‌کند، در واقع مرتکب شدیدترین درجه از تقصیر قراردادی شده و لذا به همان تناسب مسئولیت قراردادی او نیز افزایش می‌یابد (Mazeaud et. Chabas, 1998: 2376). در حقیقت، هنجارشکنی ناشی از نقض عامدانه قرارداد چنان شدید است که متعهد ناقض بایستی از حمایت قانونی محروم بماند و بر همین اساس، معافیت قانونی عدم لزوم پرداخت خسارات غیرقابل‌پیش‌بینی شامل حال وی نمی‌شود (Starck, et. Boyer, 1995: 1446-1449). از سوی دیگر، نقض عامدانه قرارداد که به معنای اضرار عمدی به طرف قرارداد است، با نظم عمومی نیز مغایر بوده و لذا بایستی مورد منع و بازدارندگی قرار گیرد (Katouzian, 2018: 159-160) و این مقصود جز با تشدید مسئولیت ناقض عامد محقق نمی‌شود.

بنابراین، می‌توان گفت قابل مطالبه شدن خسارات غیرقابل‌پیش‌بینی در موقعیت‌های نقض عامدانه، به نوعی تنبیه ناقض عامد به خاطر ارتکاب تقصیر قراردادی عمدی است. پس گزاف نیست اگر بگوییم خسارات غیرقابل‌پیش‌بینی از ماهیت سزادهی برخوردارند. بر همین اساس، شرط قابلیت پیش‌بینی برای امکان مطالبه خسارات متوقع که ماهیت جبرانی دارند موجه است، اما این شرط نمی‌تواند به‌عنوان تحدیدی برای مطالبه خسارات غیرقابل‌پیش‌بینی که ماهیت سزادهنده دارند عمل کند.

با این همه، باید اذعان داشت که در حقوق ایران و فقه امامیه، نص صریح و عامی در رابطه با تشدید مسئولیت طرف ناقض در موقعیت‌های نقض عامدانه وجود ندارد، اما برخی فروع فقہی و قانونی چه در حوزه نقض قرارداد و چه ضمان قهری وجود دارد که همگی حاکی از تشدید ضمان خطاکار عامد هستند و شاید بتوان با تنقیح مناط آن‌ها در مسئولیت‌های قراردادی نیز سود جست.

۱-۴. غصب و فروع مشابه

غصب مصداق بارز خطاکاری عامدانه است. تحلیل این نهاد بیانگر این است که عمدی بودن رفتار ناهنجار غاصب در اتخاذ ضمانت اجرای آن نقش مهمی ایفا می‌کند. چنانکه فقها گفته‌اند، جوهره غصب را عدوان تشکیل می‌دهد (Allama Helli, 1992: 222 & 151) و از کلمات فقها استنباط می‌شود که عدوان هنگامی صدق می‌کند که مرتکب دارای عمد و سوءنیت باشد (Mohaqeq Karaki, 1993: 208; Shahid Thani, 2004: 148). در واقع غاصب با علم به تعلق مال به دیگری، عمداً بر آن مسلط می‌شود (Emami, 2012: 424). قُبْح عقلی و اخلاقی غصب باعث شده فقها غاصب را مستحق شدیدترین عکس‌العمل بدانند. لزوم اتخاذ شدت عمل در قبال غاصب با عبارات مختلفی بیان شده است، از قبیل: «إِنَّ الْغَاصِبَ يُوْخَذُ بِأَشَقِّ الْأَحْوَالِ» (Kazemi Tostari, 1947: 10; Najafi, 1904: 131)، «الغاصب على أشدِّ الأحوال» (Amoli, 1975: 161) و «الغاصب بأخسِّ الاطوار» (Khoie, 1964: 324; Gilani, 1992: 260 & 298). این شدت ضمانت اجرا در قبال خطای عامدانه، در تشدید مسئولیت غاصب متجلی می‌شود.

بر این اساس، مسئولیت غاصب برخلاف مسئولیت مدنی به معنای خاص، از نوع مسئولیت مطلق است و نیازی به تحقق تقصیر و رابطه سببیت ندارد (Safai & Rahimi, 2012: 37). به همین دلیل، هرگونه خسارتی که در مدت غصب بر مال مغضوب وارد شود، حتی اگر منتسب به فعل غاصب و از دید او قابل پیش‌بینی نباشد، مسئولیت آن بر

عهده شخص غاصب است.^۱ نمونه دیگر از تشدید مسئولیت، ضمان غاصب نسبت به منافع مستوفات و غیر مستوفات مال مغضوب است (Sabzwari, 1992: 146).^۲ علاوه بر غصب، فروعات فقهی دیگری از قبیل غش، تدلیس، نجش و غرور، وجود دارند که جوهره آن‌ها را تعمد و سوءنیت تشکیل می‌دهد و در واقع وجود این عناصر در عناوین مذکور موجب ایجاد یا تشدید ضمان مرتکب می‌شود (Deilami, 2009: 282).

از سوی دیگر، با توجه به اینکه در فقه مرز مشخصی بین مسئولیت قراردادی و قهری وجود نداشته (Katouzian, 2018: 225; Safai, 2020: 237; Barikloo, 2008: 31) بلکه تمرکز فقها به‌طور کلی بر ضمان و جبران زیان است و با اتخاذ ملاک از فروعات فوق که همانا منع اباحه اضرار عمدی باهدف کلان‌تر پیشگیری از اخلال در نظم عمومی است، می‌توان گفت دلیلی وجود ندارد که تشدید مسئولیت در قبال خطاکاری عامدانه را منحصر در موقعیت‌های ضمان قهری بدانیم زیرا: «حکم الأمثال فی ما یجوز و فی ما لایجوز، واحد» (Raazi, 1986: 323). بر این اساس، می‌توان گفت تشدید مسئولیت قراردادی ناقض عامد، از طریق حکم به پرداخت خساراتی بیش از آنچه در قبال نقض‌های غیرعمدی قابل پرداخت است (مانند خسارات غیرقابل پیش‌بینی)، با مبانی فقهی ناسازگاری ندارد.

۲-۴. تبدیل ید

در حوزه نقض تعهدات قراردادی هم مواردی وجود دارد که عامدانه بودن نقض تعهد، ضمانت اجرای شدیدتری به دنبال داشته و موجب تشدید مسئولیت طرف ناقض می‌شود. برای مثال یکی از تعهدات امین این است که با مطالبه مورد امانت از سوی مالک، آن را به وی مسترد کند (Emami, 2012: 277; Najafi, 1947: 123). حال اگر پس از مطالبه مالک امکان رد وجود داشته باشد اما امین از استرداد آن امتناع کند، در این

۱. ماده ۳۱۵ قانون مدنی.

۲. ماده ۳۲۰ قانون مدنی.

صورت، ید امانی وی تبدیل به ید ضمانی شده و از آن پس در حکم غاصب خواهد بود (Najafi, 1947: 137). در اینجا امتناع عمدی از ایفای تعهد به رد مال امانی که در حقیقت نقض عامدانه آن تعهد است، سبب تشدید مسئولیت امین شده و وی در قبال هر نقص و عیبی در مال ضامن است حتی اگر منتسب به فعل وی نباشد.^۱

۳-۴. نظریه تکلیفی بودن عمل به شرط

در رابطه با ضمانت اجرای شرط فعل در ضمن عقد، نظریات فقهی متعددی مطرح شده است. از دیدگاه برخی از فقهای امامیه، وفای به چنین شرطی یک تکلیف شرعی محض و همانند سایر واجبات شرعی، ترک آن حرام است (Sheikh Ansari, 1999: 62). قائلین به این نظریه معتقدند شرط فعل ضمن عقد صرفاً یک تکلیف شرعی با موضوع وجوب متابعت از مفاد آن شرط را، بر عهده مشروط علیه تحمیل می‌کند (Sheikh Ansari, 1999: 62) اگر مشروط علیه مفاد شرط را بجا نیاورد مرتکب فعل حرام شده اما بر این عدم متابعت هیچ حکم وضعی مترتب نیست (Mohaqeq Damad, 2019: 304). هرچند این نظریه معطوف به شروط ضمن عقد است اما می‌توان گفت در رابطه با تعهدات عقدی اصلی نیز جریان دارد (Maraghi, 2008: 283).^۲

از طرفی مطابق قاعده «التعزیر لکل عمل محرم»، حاکم می‌تواند برای تنبیه مرتکب و بازداشتن دیگران از ارتکاب هر فعل حرامی که برای آن حدی از سوی شارع معین نشده (Sheikh Tusi, 1967: 69; Helli, 1989: 535)، تعزیر مقرر کند (Halabi, 1979: 416). البته عمل حرام مستوجب تعزیر بایستی به نوعی سبب ایجاد مفسده در جامعه

۱. مفاد مواد ۶۳۱ و ۳۱۰ قانون مدنی. علاوه بر این‌ها، در برخی موارد قانون‌گذار صراحتاً تخلف عامدانه از مفاد قرارداد را موجب بی‌اعتباری شروط معافیت از مسئولیت دانسته است. برای نمونه بنگرید به ماده ۳۹۱ قانون تجارت و ماده ۱۱۶، بند ۸ ماده ۵۴ و نیز بند ۳ ماده ۱۲۱ قانون دریایی مصوب ۱۳۴۴. یکی دیگر از آثار نقض عامدانه قرارداد این است که مسئولیت ناشی از چنین نقضی قابل بیمه شدن نیست.

۲. «وقد عرفت أن الشرط ليس ألاً كنفس المعاوضة في الإنشاء و الإلزام و تسميته شرطاً باعتبار كونه امرأ خارجاً مرتبطاً، فحكمه حكم اصل المعاوضة في الإلزام و الإجبار».

باشد. علاوه بر این، حاکم اسلامی می‌تواند حتی برای اعمالی که راجع به آنها نهی صریحی از سوی شارع وارد نشده، اما ارتکاب آنها تبعات منفی در جامعه داشته باشد، تعزیر معین کند (Mohaqeq Damad, 1985: 246).

از سویی، محرماتی قابل تعزیرند که شخص عمداً آنها را مرتکب می‌شود، زیرا تنها در این صورت است که اهداف سزا دهی و بازدارندگی نهاد تعزیر محقق خواهد شد. وگرنه شخصی که سهواً عمل حرامی انجام می‌دهد نه مستحق عقوبت است (لیس علیکم جناح فیما أخطأتم به و لیکن ما تعمّدت قلوبکم)^۱ و نه منع و بازدارندگی درباره وی معنی دارد.

نتیجه منطقی مقدمات فوق این است، متعاملی را که عامدانه مرتکب عمل حرامی مثل نقض عقد می‌شود، می‌توان از باب تعزیر به پرداخت جریمه محکوم نمود، زیرا عدم اتخاذ واکنش متناسب در قبال نقض‌های عامدانه، موجب اباحه اضرار عمدی است و اضرار عمدی سبب مفسده بزرگی مثل اخلال در نظم عمومی جامعه می‌شود (Katouzian, 2018: 160). در واقع چنین جریمه‌ای همانند حکم به خسارات غیرقابل پیش‌بینی، واکنشی قانونی به جنبه عامدانه بودن خطاکاری طرف ناقض و تشدید ضمان اوست.

۴-۴. قاعده ملازمه حکم عقل و شرع

یکی از منابع اجتهاد در فقه اسلامی حکم مستقل عقل است (Mohaqeq Damad, 1993: 115)؛ به این معنا که وقتی عقل از راه برهان به چیزی حکم می‌کند، بی‌تردید چنین حکمی مورد قبول شارع که جزء عقلا و رئیس آنهاست، نیز هست (Shahid Sadr, 2002: 428).

تردیدی نیست که به لحاظ عقلی خطای عمدی از قبح بیشتری نسبت به خطای غیر عمد برخوردار است و هرچه قبح خطایی بیشتر باشد، عقوبت و سزای آن نیز

بایستی بیشتر باشد. نتیجه اینکه خطاکاری عمدی بایستی از عقوبت بیشتری نسبت به خطای غیرعمدی برخوردار باشد و به حکم عقل برخورد یکسان با خطاکاری عمدی و غیرعمدی، قبیح است. شکی نیست که اخلاق، عرف خردمندان و ندای وجدان نیز چنین حکمی را تأیید می‌کند. از طرفی بر اساس قاعده «کَلَّمَا حَكَمَ بِه الْعَقْلُ، حَكَمَ بِه الشَّرْعُ»، باید گفت شرع نیز این نتیجه عقلی را می‌پذیرد. پس از دیدگاه شرعی نیز تشدید ضمان در قبال خطاکاری‌های عامدانه از جمله نقض عامدانه قرارداد، با منع و ردعی مواجه نیست.

سخن نهایی اینکه در نظام‌های حقوقی مختلف برای نیل به هدف بازدارندگی از ارتکاب نقض عامدانه، ابزارها و ضمانت اجراهای قانونی خاصی اندیشیده شده^۱ که یکی از آنها تشدید مسئولیت طرف ناقض از طریق قابل مطالبه شدن خسارات غیرقابل پیش‌بینی است؛ اما بی‌تردید یکی از کاستی‌های نظام جبران‌های قراردادی ایران بی‌توجهی به نوع و شدت نقض قرارداد و عدم اتخاذ ضمانت اجرای متناسب در قبال آن است؛ بنابراین، به‌جاست که قانون‌گذار نخست، صراحتاً به تمایز نقض عامدانه قرارداد از نقض‌های غیرعمدی تصریح کرده و دوم، در موقعیت‌های نقض عامدانه، امکان مطالبه خسارات غیرقابل پیش‌بینی را به رسمیت بشناسد. این رویکرد چنانکه دیدیم، با مبانی فقهی نیز مغایرتی ندارد.

فرجام سخن

نقض قرارداد ممکن است عامدانه یا غیرعمدی باشد. در نظام‌های حقوقی مختلف، برای نقض عامدانه قرارداد که شدیدترین نوع نقض است، به دلیل شدت تقصیر و خطاکاری متعهد آثار منحصر به فردی شناخته شده است. بر اساس نتایج این پژوهش،

۱. برای دیدن برخی از این ضمانت اجراها بنگرید: (Rezaei, Abdipourfard & Nematollahi, 2017: 141-). (154).

الغای شرط قابلیت پیش‌بینی خسارات در موقعیت‌های نقض عامدانه قرارداد، یکی از مهم‌ترین و کاربردی‌ترین مصادیق تشدید مسئولیت قراردادی متعهد در صورت نقض عامدانه قرارداد در نظام‌های حقوقی ملی و اسناد حقوقی بین‌المللی است.

در حقوق فرانسه تا پیش از اصلاح مقررات حوزه تعهدات قراردادی در سال ۲۰۱۶، ماده ۱۱۵۰ قانون مدنی سابق به قابل مطالبه بودن خسارات غیرقابل پیش‌بینی در قبال نقض عامدانه تصریح داشت. در مقررات اصلاحی (ماده ۳-۱۲۳۱) نیز قانون‌گذار نه تنها بر مقرر سابق صحه گذارد، بلکه دامنه آن را با تسری حکم به تقصیرهای سنگین، گسترش داد. در اسناد حقوقی مربوط به حقوق خصوصی (دی‌سی/اف‌آر ماده 3:703 III) و حقوق قراردادها به‌طور خاص (پی‌ای‌سی‌ال ماده ۵۰۳:۹) نیز عامدانه بودن نقض قرارداد به‌عنوان عاملی برای کنار گذاشتن شرط قابلیت پیش‌بینی پذیرفته شده است.

بی‌تردید قابل مطالبه بودن زیان‌های غیرقابل پیش‌بینی در موقعیت‌های نقض عامدانه، به معنای تشدید مسئولیت مدنی قراردادی متعهد در قبال خطاکاری عامدانه اوست که بر پایه‌های اخلاقی استوار است. در حقوق ایران و فقه امامیه نیز هرچند نص عامی در این رابطه وجود ندارد، اما برخی فروع قانونی و فقهی بیانگر لزوم تشدید ضمان و مسئولیت خطاکار عامد در حوزه نقض قرارداد همانند حوزه ضمان قهری است.

References

- Akhlaghi, B. (2017). *Principles of International Commercial Contracts*, Tehran: Shahr Danesh [In Persian].
- Allama Helli (1992). *Qawa'id al-Ahkam*, Vol. 2, Qom: Islamic Publication Institute [in Arabic].
- Amiri Ghaem-maqami, A. M. (2010). *Law of Obligations*, Tehran: Mizan [in Persian].
- Amoli, M. H. (1975). *Majma' al-Afkar*, Qom: The Scientific Press [in Arabic].
- Auber, J. et Dutilleul, F. (2011). *Droit des Obligations*, translated by Majid Adib, Tehran: Mizan [in Persian].

- Babaei, I. (2005). Criticism of the Principle of Compensability for All Damages in Iranian Law, *Public Law Research*, 7(16), 45-83 [in Persian].
- Bahrami-Ahmadi, H. (2018). *Law of Obligations and Contracts*, Tehran: Imam Sadegh University [in Persian].
- Barikloo, A. (2008). *Civil Responsibility*, 2nd ed., Tehran: Mizan [in Persian].
- Burrows, A. (2004). *Remedies for Torts and Breach of Contract*, 3rd ed. Oxford University Press.
- Corbin, A. L. (1964). *Corbin on Contracts*, West Publishing Co.
- Deilmi, A. (2009). *Good faith in civil liability*, Tehran: Majd [in Persian].
- Emami, S. H. (2012). *Civil Law*, Vol.1, 34th ed., Tehran: Islamia [in Persian].
- Ghamami, M. (2008). *Foreseeability of Loss in Civil Liability*, Tehran: Enteshar [in Persian].
- Ghasemi, M. (2009). The Role of Foreseeability of Damages in Contractual and Non-contractual Liability, *International Legal Research*, 3(7), 92-133 [in Persian].
- Gilani, A. (1992). *Jame al-Shatat*, Vol. 2, Tehran: Kayhan [in Persian].
- Halabi, A. S. (1979). *al-Kafi Fi Fiqh*, Isfahan: al-Imam Amir al-Mu'minin publishing [in Arabic].
- Halson, R. & Campbell, D. (2019). *Research Handbook on Remedies in Private Law*, Edward Elgar Publishing.
- Harker, R. (1994). Damages for Breach of Contract: Negative or Positive Interest, *S.Afr. LJ*, 5, 17-32.
- Helli, Ibn Idris (1989). *As-Sara'ir*, Vol.3, 2nd ed., Qom: Islamic Publishing Institute [in Arabic].
- Hutchison, D. (2004). Back to Basics: Reliance Damages for Breach of Contract Revisited, *S.Afr. LJ*, 121, 51-63.
- Jafari Langroudi, M. J. (1999). *Law of Obligations*, Tehran: Ganj Danesh [in Persian].
- Jordain, P. (2013). *Principles of Civil Liability*, translated by Majid Adib, Tehran: Mizan [in Persian].
- Kazemi Tostari, A. (1904). *Maqabes al-Anwar*, Tabriz: Makeneyya Press [in Arabic].
- Katouzian, N. (2018). *General Principles of Contracts*, Vol.4, 6th ed., Tehran: Enteshar [in Persian].

- Katouzian, N. (2008). *Civil Liability*, Tehran: University of Tehran [in Persian].
- Katouzian, N. (2006). *Philosophy of Law*, Vol. 1 & 3, 3rd ed., Tehran: Enteshar [in Persian].
- Khoei, A. Q. (1964). *Misbah al-Fiqahah*, Vol. 4, Qom: Institute for Revival of Imam Khoei's Works [in Arabic].
- Koch, R. (2012). *CISG, CESL, PICC and PECL, in CISG vs. Regional Sales Law Unification with a Focus on the New Common European Sales Law*, Munich: Sellier European Law Publishers.
- Koziol, H. & Wilcox, V. (2009). *Punitive Damages: Common Law and Civil Law Perspectives*, Springer.
- Kötz, H. (2017). *European Contract Law*, Oxford University Press.
- Laure Rassat, M. (1996). *Civil Responsibility*, translated by Mohammad Ashtari, Tehran: Hoghoghdan [in Persian].
- Le Tourneau, P. (2010). *Droit de la responsabilite*, Paris: Dalloz.
- Maraghi, A. (2008). *al-Anawin*, Vol.2, 3rd ed., Qom: Islamic Publication Institute [in Arabic].
- Markesinis, B. (2006). *The German Law of Contract*, 2nd ed., Hart Publishing.
- Mazeaud, H. & Chabas, F. (1998). *Leçons de droit civil, Obligations, Théorie générale*, 9th edn, Paris: Montchrestien.
- McKendrick, E. (2017). *Contract Law*, 12th ed., Oxford University Press.
- Mohaqeq Damad, M. (1985). *The Rules of Islamic Jurisprudence*, Vol. 4, Tehran: Islamic Science Publishing Center [in Persian].
- Mohaqeq Damad, M. (1993). *Discussions of the Principles of Jurisprudence*, Vol. 2, 7th ed., Tehran: New thoughts in Islamic sciences [in Persian].
- Mohaqeq Damad, M. (2019). *General Theory of Conditions and Obligations*, Vol. 1, 5th ed., Tehran: Islamic Sciences Publishing Center [in Persian].
- Mohaqeq Helli (1987). *Sharaaye al-Islam*, Vol. 4, 2nd ed., Qom: Ismailian [in Arabic].
- Mohaqeq Karaki (1993). *Jaame al-Maqased*, Vol. 6, 2nd ed., Qom: Alol-Bayt Institute [in Arabic].
- Movahed, M.A. (2018). *Summary of Civil Law*, Tehran: Karnameh [in Persian].
- Najafi, M.H. (1947). *Jawaher al-Kalaam*, Voi. 27, 37 & 43, 3rd ed., Tehran: Darul Kotob al-Islamiya [in Arabic].

- Nematollahi, E. & Rezaei, R. (2021). Specification of Reliance Interest in Western Law and Recognition of Its Instances in Feqh, *Civil Law Knowledge*, 10(2), 79-92 [in Persian].
- Nematollahi, E. (2018). Threefold Interests in Contract Damages, *Comparative Law Research*, 22(3), 163-189 [in Persian].
- Peel, E. & Treitel, G. (2016). *The Law of Contract*, 14th ed., London: Sweet & Maxwell.
- Penadés, J. P. & Velencoso, M. (2015). *European Perspectives on the Common European Sales Law*, Springer.
- Perillo, Joseph M. (2014). *Contracts*, 7th ed., West Academic Publishing.
- Raazi, F. (1986). *Al-Arbaeen Fi Osoul al-Din*, Cairo: al-Azhar Colleges Library [in Arabic].
- Rezaei, R., Abdipourfard, E. & Nematollahi, E. (2017). Intentional Breach of Contract and Its Effect on Compensation for Damages, *Private Law Research*, 7(26), 135-160 [in Persian].
- Rowan, S. (2021). *Comparative Observations on Punishment in Private Law*, Hart Pub.
- Rowan, S. (2012). *Remedies for Breach of Contract, a Comparative Analysis of the Protection of Performance*, Oxford University Press.
- Rowan, S. (2010). *L'introduction des dommages et intérêts punitifs en droit français: étude comparative*, Paris: Société de Législation Comparée.
- Sabzwari, S. A. (1992). *Mohdhab al-Ahkam*, Vol. 19, 4th ed., Qom: Dar al-Tafsir [in Arabic].
- Safai, H. (2020). *General Principles of Contracts*, Vol. 2, 33rd ed., Tehran: Mizan [in Persian].
- Safai, H. (2018). *International Sales Law*, 8th ed., Tehran: Tehran University Press [in Persian].
- Safai, H. & Rahimi, H. (2012). *Civil Liability*, 5th ed., Tehran: Samt [in Persian].
- Saidov, D. (2008). *Law of Damages in International Sales*, Hart Pub.
- Sanhoury, A. (2012). *Law of Obligations*, translated by M. H. Daneshkia & S. M. Dadmarzi, Qom: Qom University [in Persian].
- Schlechtriem, P. & Schwenger, I. (2016). *Commentary on the UN Convention on the International Sale of Goods ('CISG)*, 4th ed, Oxford University Press.
- Shahid Thani (2004). *Masaalek al-Afham*, Vol. 12, Qom: Islamic Education Foundation [in Arabic].

- Shahid Sadr (2002). *Dorous Fi Elm al-Osoul*, Qom: Majmaul Fekr al-Islami [in Arabic].
- Shahid Sadr (1984). *Bohous Fi Elm al-Osoul*, Vol. 2, Qom: Shahid Sadr Scientific Foundation [in Arabic].
- Shahidi, M. (2013). *Effects of Contracts and Obligations*, 3rd ed., Tehran: Majd [in Persian].
- Sheikh Ansari (1998). *Fara'id al-Osoul*, Vol. 1, Qom: Islamic Education Foundation [in Arabic].
- Sheikh Ansari (1999). *Makaaseb*, Vol. 6, 10th ed., Qom: Islamic Education Foundation [in Arabic].
- Sheikh Tusi (1967). *Mabsoot*, Vol. 8, Tehran: Al-Mortazawiyah Library [in Arabic].
- Shoarian, E. (2017). *Law of Obligations*, Tehran: Shahr Danesh [in Persian].
- Shoarian, E. (2021). *International Sales Law*, Tehran: Shahr Danesh [in Persian].
- Souleau, I. (1979). *La prévisibilité du dommage contractuel*, Université Paris II.
- Starck, H. & Boyer, L. (1995). *Obligations— Contrats*, 5th edn, Paris: Litec.
- Tafreshi, M. (2013). The Necessity of Predictability of Loss Caused by Breach of Contract in the Convention on the International Sale of Goods and Iranian law, *Business Research Journal*, 29, 53-71 [in Persian].
- Terré, F. & Simler, P. (2019). *Droit civil—Les obligations*, 12th edn, Dalloz, Paris.
- Treitel, G. (1989). *Remedies for Breach of Contract*, Oxford: Clarendon Press.
- Vahdati, H. (2006). *Foundations of Contractual Civil Liability*, Qom: Islamic Science and Culture Research Institute [in Persian].
- Viney, G. & Jourdain, P. (2006). *Traité de droit civil, Les conditions de la responsabilité*, 3rd edn, LGDJ: Paris.
- Von Bar, C., Clive, E. & Schulte-Nölke, H. (2009). *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law, Draft Common Frame of Reference (DCFR)*, Study Group on a European Civil Code, European Law Pub.
- Zimmermann, R. (2014). Limitation of Liability for Damages in European Contract Law, *The Edinburgh Law Review*, 18(2), 193-224.